

возможно, говорит о большой унификации и отработанности элементов собственно обряда.

Внимание к внутренней структуре ритуальных комплексов позволило выявить изменения в количестве почитаемых объектов в Клинцовке-3, происшедшее вероятнее всего одновременно с прекращением функционирования сходного с ним комплекса Клинцовка-1. Это дает возможность поставить вопрос о некотором изменении в религиозных представлениях местного населения в кон. X в.

Вместе с тем, выявление и первичный анализ внутренних структур ритуальных комплексов ставит целый ряд проблем, связанных с соотношением элементов внутри структуры и комплексов в целом между собой и между группами.

Дальнейшие раскопки ритуальных комплексов позволяют как уточнить известные, так и, вероятно, выделить иные модели внутренней структуры этого вида памятников.

Литература

1. Gronau W., Kultstätten bei ostpreussischen Gräberfelder. Leipzig, 1938.
2. Engel C. Die „Schwedenschanze“ von Kringitten // Elbinger Jahrbuch, 15, 1938;
3. Смирнова М. Е. Отчет о работе в Калининградской области за 1987 г. // Архив ИА АН СССР.
3. Кулаков В. И. Отчеты о работе БАЭ в Калининградской области за 1978, 1980, 1987, 1988 гг. // Архив ИА АН СССР, №№ 6937, 7777.
4. Смирнова М. Е. Отчет о работе в Калининградской области за 1988 г. // Архив ИА АН СССР.

J. GENYS

MIESTŲ KŪRIMOSI VAKARŲ LIETUVOJE KLAUSIMU

Lietuvos miestų atsiradimo, raidos klausimai ištirti nevienodai ir nepakankamai. Ivarios nuomonės dėl miestų pasirodymo laiko¹, dėl to, kokią gyvenvietę galima vadinti miestu², mažai faktine medžiaga paremti konkrečių miestų seniausi istorijos etapai³ rodo problemas sudėtingumą ir ištyrimo mastą.

Kur kas didesnį indėlį turėtų įnešti archeologai. Smulkiau nesigilinant į istoriografiją, reikėtų išskirti A. Tautavičiaus straipsnį „Kada susidarė salygos Lietuvoje miestams atsirasti“⁴. Jame argumentuotai įrodoma, kad apie Lietuvos miestus galima kalbėti tik nuo XII a.⁵ Kitas svarbus šia prasme darbas — V. Žulkaus kandidatinė disertacija, kurioje yra paliesti ir kai kurie Pajūrio miestų (plačiau — Klaipėdos) formavimosi klaušimai⁶.

Kalbant apie miestų atsiradimo priežastis, paprastai jų nurodomos kelios. Volinas, Visbis, Senoji Ladoga ir kai kurie kiti Baltijos baseino miestai kūrėsi kaip prekybinės faktoriujos, užtikrinusios prekybinius ryšius tarp atskirų regionų⁷. Lietuvoje kol kas tokį miestų tyrinėtojai nenurodo. Tačiau galima pažymeti, kad bent iš dalies tokį prekybinių faktorių bruožų galėjo turėti Palanga. Pastarųjų metų archeologiniai kasinėjimai davė daug medžiagos apie Palangos ryšius su vakaru slavais ir kitais kaimyniniais kraštais⁸. Šia prasme dėkinga ir Palangos geografinė padėtis. Verta prisiminti, kad pajūryje koncentruojasi svarstykliai ir svorelių radimvietės⁹. Šie faktai leidžia teigti, kad Palanga buvo svarbus prekybos centras, užtikrinęs vakarių žemaičių, kuršių prekybinius kontaktus su vakaru slavais, skandinavų kraštais.

Pagrindinė daugumos Lietuvos miestų atsiradimo priežastis — natūralus socialinis-ekonominis krašto vystymasis, žemdirbystės, amatų diferencijavimosi, vidaus prekybos, užtikrinusios pastovius ir stabilius prekinius-piniginius santykius krašto viduje, rezultatas. Priklausomybės ryšiai tarp miestų atsiradimo ir žemdirbystės nekelia abejonių. Tik aukšto lygio žemdirbystės sistema, pakankamai aukštas derlingumas salygojo amatų, kaip savarankiškos ūkinės veiklos, buvimą ir vystymąsi. V. Sedovas, tyrinėjantis senuosius Rusios miestus, konstataavo, kad X—XI a. miestai kūrėsi derlingų dirvožemių zonose¹⁰. Jie formavosi kaip amatų ir prekybos centralai, turėję aprūpinti apylinkių žemdirbius gerais darbo įrankiais ir papuošalais¹¹. Vėliau plečiantis jų tinklui, jie kūrėsi ir mažiau derlinguose rajonuose.

Lietuva — tai kraštas, turintis gilias agrarinio ūkininkavimo tradicijas. Pagrindiniai verslais žemdirbystė ir gyvulininkystė išliko ir II m. e. tūkst. pradžioje¹².

H. Moora ir H. Lygis, tyrinėjė žemdirbystę feodalizmo formavimosi Pabaltijyje laikotarpiu, pastebėjo, kad gyvenviečių koncentracijos atskiruose rajonuose priežastis — derlingesni dirvožemiai, konkretiai — velėninis jaurinis dirvožemis¹³. Šių dirvožemių teritorijoje jie randa tobulesnius darbo įrankius

(pavyzdžiui — dvidantę žagrę)¹⁴. Matyt, čia pirmiausia pasireikė ir kitos naujovės, kurių déka gaunamas derlius žymiai viršijo vietiniam gyventojui būtiną minimum.

Tai, kad ir Lietuvoje archeologijos paminklų išsidėstymas yra netolygus, rodo paprasti archeologijos paminklų žemėlapiai¹⁵. Taip pat žinomas teritorijos, kuriose iš viso iki šiol nežinomi senkapiai ir piliakalniai. Pastarąsias archeologai sieja su tarpgentinėmis dykromis¹⁶ ar net neapgyvendintomis sritimis tarp atskirų žemių¹⁷.

Netolygiam archeologijos paminklų išsidėstymui paauskinti mėginta pažiūrėti, koks paminklų išsidėstymo ryšys su dirvožemiais. Tam panaudotas I m. e. tūkst. pab. — II m. e. tūkst. pr. paminklų kartografavimo ant Lietuvos dirvožemiu žemėlapio principas. Dirvožemiu žemėlapis buvo paimtas iš Lietuvos TSR atlaso¹⁸, o archeologijos paminklai — iš Lietuvos TSR archeologijos atlasu¹⁹, taip pat buvo pasinaudota G. Zabielas sudarytu vėlyvųj piliakalnių sąrašu²⁰, kitais šaltiniais²¹.

Dirvožemai Vakarų Lietuvoje gana įvairūs, sudaro margą „dėmių“ žemėlapį (1 pav.). I vakarų pusę nuo Ventos ir Dubysos vyrauja dviejų rūsių dirvožemai: veléniniai jauriniai vidutiniškai nujaurėję ir veléniniai jauriniai gléjiški dirvožemai. Nesigilinant i visas dirvožemiu savybes (mechaninę sudėtį, rūgštumą ir kt.), norėtusi akcentuoti faktą, kad senkapiai ir piliakalniai grupuoja veléninio jaurinio vidutiniškai nujaurėjusio dirvožemio plotuose (1 pav.). Cia yra apie 53 proc. visų mūsų kartografiotų paminklų. Dykros arba plotai, kuriuose nežinomi mums rūpimo laikotarpio archeologijos paminklai, plyti ten, kur yra veléniniai jauriniai gléjiški dirvožemai. Tik apie 18 proc. mūsų kartografiotų paminklų atsidūrė veléninių jaurinių gléjiškų dirvožemiu areale, ir tai daugiausia jo pakraščiuose. Tie dirvožemai apibūdinami kaip nederlingi²². Šis momentas ir lémė neapgyvendintų teritorijų — dykrų — Vakarų Lietuvoje atsiradimą.

I rytų pusę nuo Ventos ir Dubysos dirvožemai įvairesni. Cia yra veléninių jaurinių silpnai nujaurėjusių, jaurinių-šilaininių, veléninių karbonatinių sujaurėjusių ir kitokų dirvožemiu.

Archeologiniai paminklai šioje dalyje yra išsidėstę žymiai rečiau, nei pajūryje. Didesnė jų koncentracija pastebima ties Šiauliais, Ventos ir Dubysos upių baseinuose. Galima ižiūrėti ir kitą tendenciją — didelė senkapiai ir piliakalnių dalis čia yra veléninių jaurinių silpnai nujaurėjusių dirvožemiu plotuose (1 pav.).

Neignorujant kitų faktorių, kurie taip pat veikė gyvenviečių koncentraciją (upės, vandens ir sausumos keliai ir kt.), jų

— — A	● — B
— I	— 2
— 5	— 6
— 9	— 10
— 3	— 4
— 7	— 8

1 pav. I. m. e. tūkst. pab. — II m. e. tūkst. pr. senkapių ir piliakalnių išsidėstymas ant dirvožemiu žemėlapio

A — senkapiai, B — piliakalniai

Dirvožemiai

- 1 — veléniniai jauriniai vidutiniškai nujaurėję
- 2 — veléniniai jauriniai gléjiški
- 3 — veléniniai gléjiniai nujaurėję
- 4 — jauriniai šilaininiai silpnai nujaurėję
- 5 — veléniniai jauriniai gléjiniai
- 6 — veléniniai jauriniai silpnai nujaurėję

- 7 — velėniniai karbonatiniai nujaurėje
- 8 — jauriniai šilaininiai
- 9 — pelkiniai žemutiniai
- 10 — velėniniai glėjiški išplauti

išsidėstymo ryšys su velėniniams jauriniams silpnai ir (daugiausia) vidutiniškai nujaurėjusiai dirvožemiais akivaizdus. Tai galima pailiustruoti konkretais pavyzdžiais. Pajūrio paminklai yra išsidėstę pailgoje, gana siauroje juosteje. Jų užimamas plotas beveik atkartoja velėninio jaurinio vidutiniškai nujaurėjusio dirvožemio ploto konfigūraciją. Panašiai kompaktiškai senkapiai ir piliakalniai koncentruojasi Šilutės, Švékšnos apylinkėse, Kartenos, Plungės rajone ir kai kur kitur, kur plyti velėniniai jauriniai vidutiniškai nujaurėję dirvožemiai. Šios atskiros paminklų grupės siejamos su atskiromis kuršiu ir žemaičių žemėmis (Pilsotu, Mégava, Lamata²³, Medininkais²⁴ ir kt.).

Konkrečių pirmųjų miestų kaip tik ir reikia ieškoti ten, kur žymi paminklų koncentracija, kur buvo tankiausiai gyvenama. Būtent čia išskiria 1—2 didesni, gerai įtvirtinti piliakalniai su didžiulėmis, kelių hektarų dydžio gyvenvietėmis prie jų. Tarp tokių piliakalnių ir gyvenviečių yra Eketė (Klaipėdos raj.), Skomantai (Klaipėdos raj.), Imbarė (Kretingos raj.), Ipliltis (Kretingos raj.), Apuolė (Skuodo raj.), Gondinga (Plungės raj.), Medvėgalis (Šilalės raj.) ir kai kurie kiti. Deja, reikia konstatuoti, kad minėti piliakalniai, o ypač gyvenvietės, labai menkai tyrinėtos, todėl kalbėti apie juos, kaip pirmuosius Vakarų Lietuvos miestus, sudėtinga. Jeigu Imbarės gyvenvietė kasinėta, ir čia kai kurie tyrinėtojai ižiūri senųjų miestų planavimą²⁵, tai kituose mūsų minėtuose paminkluose tenka pasitenkinti apytikriu gyvenviečių dydžiu. Gondingos gyvenvietės dydis apie 250x260 m, Skomantu pagrindinė gyvenvietė — apie 125x150 m dydžio. Kitų nurodytų gyvenviečių dydis panašus ar tiksliai nežinomas.

Kalvio dirbtuvė Eketėje²⁶, atsitiktinai užfiksuota geležies lydymo krosnelė Gondingos gyvenvietėje²⁷ paremia mūsų teiginį, kad šie piliakalniai su gyvenvietėmis — stambūs amatininkų, pirklių susibūrimo centrai, t. y. seniausi miestai. Čia gyvenę amatininkai turėjo aprūpinti gausiai aplinkui gyvenusius žemdirbius darbo įrankiais ir papuošalais. Svoreliai, svarstyklės, randami kapuose²⁸, rodo tokią prekinių-piniginių santykį egzistavimą.

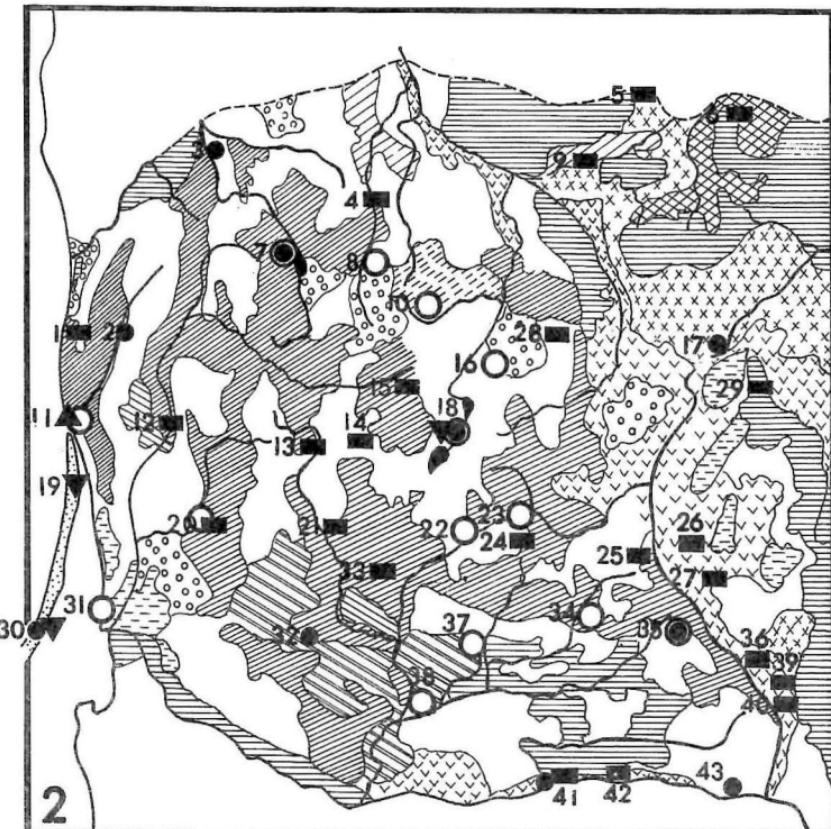
Natūralu ir tai, kad šie centrai buvo ne tik amatų ir prekybos, bet ir administracinių žemų centrai.

XIII—XIV a. karai su Ordinu ne tik sustabdė, bet ir

nutraukė natūralų miestų kūrimosi ir augimo procesą. Tai ypač skaudžiai palietė Žemaitiją. Absoliuti dauguma Žemaitijos miestų XV—XVI a. pradėjo kurtis naujose vietose, o ne senųjų pagrindu. Šį faktą galima paaiškinti ne vien tik naujų kelių pravedimu, bet ir visišku senųjų miestų sunaikinimu bei mažesne naujųjų (XV-XVI a.) miestų priklausomybe nuo žemdirbystės.

Vietovių, pažymėtų 1526 m. Vapovskio žemėlapyje, ir privilegiuotų XV—XVI a. miestų²⁹ kartografavimas tame pat žemėlapyje (2 pav.) parodė, kad šie miestai yra išsidėstę gana tolygiai, jų vieta mažai priklauso nuo dirvožemių rūšies. Tokį tolygų jų išsidėstymą galima aiškinti įvairiais aspektais: tai ir karaliaus reikalavimai išlaikyti tam tikrą atstumą tarp privilegiuotų miestų³⁰, taip pat po karų pasikeitęs kelių tinklas. Tačiau akivaizdu, kad ryšys su intensyvios žemdirbystės rajonais ne toks stiprus. Tik dalis miestų, tokį kaip Palanga, Kretinga, Švėkšna, Kvėdarna ir kai kurie kiti, yra ten, kur II m.e. tūkst. pradžioje buvo tankiai gyventa ir pasirodė pirmieji miestai. Kita nemaža jų dalis — Rietavas, Ventė, Seda, Plateliai ir kiti, įsikūrė iki tol gana mažai apgyvendintose vietose. Tik apie 32 proc. visų kartografiuotų miestų yra velėninio jaurinio vidutiniškai nujaurėjusio dirvožemio plotuose, kuriuose II m.e. tūkst. pradžioje koncentravosi daugiau kaip 53 proc. paminklų. Sie skaičiai byloja apie pakitusią miestų specifiką ir ryšį su žemdirbyste. Žinoma, kad dalis miestų, tokį kaip Varniai, pirmiausia išsiskyrė ne ūkine, bet kultūrine funkcija.

Šiame straipsnyje nekeliamo tikslu gilintis į miestų funkcijas. Mums rūpėjo pasekti seniausių ir XV—XVII a. miestų ryšį, pirmųjų ir antrųjų santykį su žemdirbyste ir tam tikrais derlingais dirvožemiais.

2 pav. XV—XVII a. miestų išsidėstymas ant dirvožemiu žemėlapio
 Miestai turėję privilegijas: A — Magdeburgo, B — Liubeko,
 C — Kulmo, D — prekybos, E — vietovės pažymėtos 1526 metų
 Vapovskio plane. 1 — Palanga, 2 — Kretinga, 3 — Skuodas, 4 —
 Seda, 5 — Žagarė, 6 — Joniškis, 7 — Plateliai, 8 — Alsėdžiai,
 9 — Akmenė, 10 — Telšiai, 11 — Klaipėda, 12 — Gargždai,
 13 — Rietavas, 14 — Tverai, 15 — Žarėnai, 16 — Luokė, 17 —
 Šiauliai, 18 — Varniai, 19 — Juodkrantė, 20 — Švėkšna, 21 —
 Kvėdarna, 22 — Kaltinėnai, 23 — Kražiai, 24 — Balsiai, 25 —
 Liolių, 26 — Šiluva, 27 — Lyduvėnai, 28 — Upyna, 29 — Radvi-
 liškis, 30 — Nida, 31 — Ventė, 32 — Vainutas, 33 — Šilalė,
 34 — Viduklė, 35 — Raseiniai, 36 — Betygala, 37 — Bata-
 kiai, 38 — Tauragė, 39 — Ugioniai, 40 — Ariogala, 41 — Jur-
 barkas, 42 — Skirsnemunė, 43 — Veliuona

Literatūra

1. **Miškinis A.** Dėl Lietuvos miestų atsiradimo laiko// Lietuvos TSR architektūros klausimai. V., 1977. T.V(IV). P. 25.
2. Ten pat, p. 27.
3. Lietuvos TSR urbanistikos paminklai. V., 1978—1986. T. 1—9. Lietuvos architektūros istorija. V., 1987. T. 1. P. 48—49.
4. **Tautavičius A.** Kada susidarė salygos Lietuvoje miestams atsirasti?//Lietuvos TSR architektūros klausimai. V., 1977.T. V(IV). P. 19—24.
5. Ten pat, p. 24.
6. **Жулкус В. В.** Клайпеда и ее округа в XI—XII вв. // Автореферат диссертации... кандидата исторических наук. Москва, 1988.
7. **Герман Й.** Роль прибрежных торговых факторий VIII—Х вв. в развитии племенного общества, формировании государств и народов // Труды пятого международного конгресса славянской археологии. М., 1987. С. 32—34.
8. **Žulkus V.** Birutės kalnas ir gyvenvietė Palangoje//Lietuvos istorijos metraštis, 1985. V., 1986. P. 21—35.
9. Lietuvos archeologijos atlasas. V., 1988. T. IV. P.133—134, žemėl. 73.
10. **Седов В. В.** География ранних городов Древней Руси // Природа и человек. М., 1988. С. 135, рис. 2.
11. Ten pat.
12. **Volkaitė-Kulikauskienė R.** Žemdirbystė, gyvulininkystė ir medžioklė//Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuose. V., 1978.T. I. P. 48.
13. **Моора Х. А., Лиги Х. А.** К истории сельского хозяйства в Прибалтике в период образования феодальных отношений (XI—XIII вв.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1963 г. Вильнюс, 1964. С. 81.
14. Ten pat, p. 81.
15. Lietuvos TSR archeologijos atlasas. V., 1975—1976. T. II. Žemėl. T. III. Žemėl. 3.
16. **Таутавичюс А. З.** Балтские племена на территории Литвы в I тысячел. н. э. // Из древнейшей истории балтских народов. Рига, 1980. Рис. 3.
17. **Жулкус В. В.** Клайпеда и ее округа в XI—XVII вв. С. 4.
18. Lietuvos TSR atlasas. Maskva, 1981.
19. Lietuvos archeologijos atlasas. T. UU, T. III.
20. **Zabiela G.** Lietuvos vėlyvųjų piliakalnių sąrašas// Aktualūs kultūros paminklų tyrinėjimo uždaviniai. V., 1988. P. 53—67.
21. **V. Šimėno** informacija apie naujai atrastą piliakalnį Šereiklaukį (Šilutės raj.) ir Varnių gyventojų informacija apie ankstyvojo feodalizmo laikotarpio senkapį Penciškių kaime (Telšių raj.).
22. Tarybų Lietuvos enciklopedija. V., 1985. T. I. P. 435.

23. **Жулкус В. В.** Клайпеда и ее округа в XI—XII вв. С. 4—5.
24. **Žulkus V.** Vakarinių Žemaičių žemės XIII—XIV amžiaus// Biržulio baseino kompleksinių tyrinėjimų dešimtmetis. V., 1987. Pav. 1,2.
25. Lietuvos architektūros istorija. T. I. P. 70.
26. **Merkevičius A.** Eketės (Klaipėdos raj.) piliakalnio tyrinėjimai 1972 m.//AETL 1972 ir 1973 metais. V., 1974. P. 17.
27. **R. Stulpino** suteikta informacija šio straipsnio autorui, už kurią jam nuoširdžiai dėkojame.
28. Lietuvos TSR archeologijos atlasas. T. III. P. 133—134.
29. Privilegiuotų miestų sąrašas paimtas iš straipsnio: **Miškinis A.** Privilegiuotosios Lietuvos gyvenvietės ir jų tinklo vystymasis XIII—XVIII a.//Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Statyba ir architektūra. 1963, III, Nr. 3. P. 125—133.
30. Ten pat, p. 132—133.

Й. ГЕНИС.

К ВОПРОСУ ОБРАЗОВАНИЯ ЗАПАДНОЛИТОВСКИХ ГОРОДОВ

Резюме

Литовские исследователи вопрос образования городов на территории Литвы изучили недостаточно. Это показывают различные мнения насчет времени образования городов в Литве, какое поселение можно считать городом. Только А. Таутавичюс убедительно доказал, что города в Литве появились в XII в.

Часть городов на побережье Балтийского моря образовались как торговые фактории. Некоторые черты таких торговых поселений могла иметь и Паланга. Археологические раскопки поселения Паланги свидетельствуют о тесных культурных связях с западными славянами. Бесы и гирьки, найденные в могильниках Паланги и ее окрестностях, подтверждают предположение о развитых торговых отношениях.

Большинство городов Литвы образовались в густо населенных местах изучаемого региона. Причина концентрации поселений в одних местах и отсутствие археологических

памятников в других — плодородные почвы, конкретно — дерново средне подзолистые почвы. Необжитые территории (межплеменные пространства) образовались главным образом там, где есть дерново подзолистые глеевые почвы (рис. 1).

В скоплении городищ выделяются более сильно укрепленные, с большими (величиной в несколько гектар) поселениями-посадами. Такие городища как Экете, Скомантай (Клайпедский р-он), Гондинга (Плунгеский р-он), Имбаре (Кретингский р-он) и другие можно считать ранними городами — торговыми, ремесленными и административными центрами отдельных земель западной Литвы.

Войны (XIII—XV вв.) с Орденом привели к упаду хозяйства, культуры, разорению городов. После длительной войны в XV—XVI вв. города образовываются уже на новых местах, часть из них — на местах мало до того заселенных. Нет той тесной связи и с более выгодными для земледелия почвами. На выбор места основания городов в XV—XVI вв. влияли новые пути сообщения, административное деление (появление волостей), указы короля и др. факторы. Привилегированные города этого периода распространены довольно равномерно на всей территории Жемайтии (рис. 2).

И. ОСЕ

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ИЗРАЗЦОВЫХ ПЕЧЕЙ В ЛАТВИИ

Одним из важнейших вопросов изучения печной керамики в Ливонии является вопрос о возникновении местных изразцовых печей, а также датировка изразцов. В немногочисленных публикациях с обобщением собранного до 1940 г. на территории Латвии материала о начале внедрения изразцовых печей высказаны весьма противоречивые мнения. Уже в конце XIX в. историк Левис оф Менар, ссылаясь на данные исследований керамики Средней Европы, датировал обнаруженные в Калснавском и Трикатском замках мисковые изразцы XIV в. Того же мнения придерживается К. Штраус (1969), высказавший предположение, что изразцы появились в Ливонии в XIII—XIV вв., поскольку наиболее распростра-